

تأثیر آموزش مباحث فقه شیعی در ارتباط با گیاهان و درختان بر میزان آگاهی، نگرش و رفتار محیط زیستی دانشجویان

محمد صادق جمشیدی راد

دانشیار گروه الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه پیام نور
(دریافت: ۱۳۹۶/۸/۲۳ پذیرش: ۱۳۹۶/۱۲/۹)

The Effect of Education on Shiite Jurisprudential Issues in the Field of Plants and Trees on Students' Environmental Awareness, Attitude, and Behavior

Mohammad Sadegh Jamshidi Rad

Associate Professor of Theology and Islamic Studies Department, Payame Noor University
(Received: 14/11/2017 Accepted: 28/2/2018)

Abstract:

The purpose of this study was to determine "The Effect of Education on Shiite Jurisprudential Issues in the Field of Plants and Trees on Students' Environmental Knowledge, Attitude, and Behavior. The type of research is an applied method, and this study was carried out using a semi-experimental method in the form of pre-test and post-test of two intervention and control groups. The sample consisted of 40 Students of the Islamic Azad University of Tehran Branch who were selected by available sampling method and were randomly assigned to two intervention and control groups of 20 people each. The intervention included training the integration of religious discussions and Shiite jurisprudence related to plants and trees to the students of the experimental group for 8 hours, over a three-month period. For both groups, pretest and posttest were performed. The data collection tool was a researcher-made questionnaire. Experts confirmed its content validity in the field of environment, Quran and Hadith scholars, jurisprudence and Islamic law and theology. The reliability of the questionnaires was also tested by performing a test on a group of 20 and using Cronbach's alpha, which was 0.78 for Awareness, for the attitude of 0.74 and 0.82 for behavior. Data analysis was performed using descriptive statistics (frequency, mean and standard deviation) and inferential statistics such as dependent t and independent t-tests. Based on the results of statistical tests, the teaching of Shiite jurisprudence issues related to the protection of plants and trees on all three variables had a positive and significant effect on environmental awareness, attitude, and behavior of the intervention group.

Keywords: education, Hadiths, Shiite Jurisprudence and Rule, Trees and Plants, Environmental Awareness, Attitude and Behavior.

چکیده:

هدف از این پژوهش تعیین «تأثیر آموزش مباحث فقه شیعی در ارتباط با گیاهان و درختان بر میزان آگاهی، نگرش و رفتار محیط زیستی دانشجویان» است. نوع پژوهش، کاربردی است و از لحاظ روش اجرا، نیمه آزمایشی با طرح پیش آزمون و پس آزمون با دو گروه مداخله و شاهد است. نمونه موردمطالعه شامل ۴۰ نفر از دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران جنوب است که به روش نمونه در دسترس انتخاب شدند و به طور تصادفی ساده در قالب دو گروه مداخله و شاهد به تعداد هر یک ۲۰ نفر، گروه بندی شدند. مداخله انجام گرفته شامل آموزش تلفیق مباحث دینی و فقه شیعی مربوط به گیاهان و درختان برای دانشجویان گروه آزمایش به میزان ۸ ساعت، طی یک دوره ۳ ماهه است. برای هر دو گروه پیش آزمون و پس آزمون انجام گرفت. ابزار گردآوری داده ها، پرسش نامه های محقق ساخته بود که روایی صوری و محتوایی آنها از طریق افراد متخصص محیط زیست، استادان علوم قرآن و حدیث، فقه و حقوق اسلامی و الهیات تأیید شد و پایایی پرسشنامه ها نیز با اجرای آزمایشی بر روی یک گروه ۲۰ نفری و استفاده از آلفای کرونباخ که معادل ۰/۷۸ برای آگاهی، ۰/۷۴ برای نگرش و ۰/۸۲ برای رفتار به دست آمد. تجزیه و تحلیل داده ها با استفاده از آماره های توصیفی (فراوانی، میانگین و انحراف استاندارد) و آمار استنباطی چون آزمون های t وابسته و t مستقل صورت گرفت. بر اساس نتایج آزمون های آماری، آموزش مباحث فقه شیعی مرتبط با حفاظت گیاهان و درختان بر هر سه متغیر آگاهی، نگرش و رفتار محیط زیستی گروه مداخله تأثیر مثبت و معناداری داشت.

واژه های کلیدی: آموزش، احادیث، احکام و قواعد فقه شیعی، درختان و گیاهان، آگاهی، نگرش و رفتار محیط زیستی.

مقدمه

خداوند متعال سرنوشت انسان را به گونه‌ای رقم زد که در دامن طبیعت رشد کند. در مقابل، طبیعت را نیز طوری آفرید که در خدمت انسان قرار گیرد. نیازهای وی را برآورده سازد و آرامش، لذت و شادی را برایش ارمغان آورد. لطافت و طراوت بهجت‌آور گل، چهچه گوش‌نواز بلبل، سختی و صلابت سنگ، نرمی و سستی خاک، بلندی و استواری قامت کوه، زلالی و روانی آب و ... همه از مواهب الهی هستند که در خدمت انسان و زمینه‌ساز بقا و حیات اوست. در این میان پاره‌ای از اعضای پیکره شکوهمند طبیعت، همچون درخت، جنگل و مرتع نقش حساس‌تری در زندگی انسان دارند. از این‌رو هر مقدار بر گستره جنگل‌ها و فضاهای سبز افزوده شود، مبارزه با آلودگی هوا عینی‌تر خواهد شد. گیاهان، افزون بر اینکه از منابع مستقیم تأمین خوراک، پوشاک و دارو برای بشر می‌باشند، تنها منبع تغذیه حیوانات علف‌خوارند که آنها نیز بخش عظیمی از نیازهای غذایی و پوشاک انسان را برآورده می‌سازند؛ بنابراین انسان برای رشد و تعالی خود به محیط‌زیست سالم نیازمند است. در محیط‌زیست سالم تمام عوامل درگیر، در تعادل محیط‌زیستی با یکدیگر قرار دارند. این تعادل در محیط‌های طبیعی زمین، مثل آب، خاک و هوا به صورت خدادادی نهفته است. تخریب محیط‌زیست، بر هم زدن این تعادل است. انسان با دخل و تصرف بی‌رویه و خارج از ظرفیت، تعادل محیط‌زیست را برهم می‌زند و باعث تخریب آن می‌شود. شروع انقلاب صنعتی، تسلط انسان را بر طبیعت بیشتر کرد و هرچه احاطه بشر بر طبیعت، فزونی می‌یافت، همسوی آن به علت عدم آگاهی، منفعت‌طلبی و مسائلی از این قبیل، تخریب محیط‌زیست، افزایش پیدا می‌کرد (Mardani et al., 2016). به خصوص در سال‌های اخیر، بحران محیط‌زیستی را با هیچ مشکل جهانی دیگر، نمی‌توان مقایسه کرد. درواقع تاکنون هیچ مشکلی این‌چنین بر تمام مسائل عصر و سیاره ما، اثرگذار نبوده است (Mohammadi Ashnani et al., 2008).

بدون شک بحران‌های محیط‌زیستی معاصر، زاییده اندیشه‌های مادی‌نگر، توسعه‌طلب، سلطه‌جو و پیامد ناگوار اشتیهای سیری‌ناپذیر و در یک کلام معلول کژاندیشی یا جهالت عملی انسان در جهان است (Golshiri Esfahani & Sarabi, 2010). بحران محیط‌زیست که در حال حاضر،

گریبان‌گیر اکثر کشورهاست، از بحران روحی و اخلاقی سرچشمه گرفته است. دین اسلام از طبیعت و جهان محیط بر انسان و خود انسان، تعریف مخصوص به خود دارد که می‌تواند از طریق اصلاح اخلاقی و تربیتی بشر، راهگشای حل معضلات محیط زیستی امروز باشد. سخن این است که زبان جدیدی در حال تولد است که ظرفیت‌ها، ضرورت‌ها و راهکارهای خود را داراست. این زبان جدید و راهکار نو باید در فلسفه و مذهب ریشه داشته باشد و در آن بر شناخت انسانها تأکید شود، چرا که هرگونه تغییر و تحول از انسانها شروع می‌شود و بالطبع انسانها پایداری را به وجود می‌آورند و پایه‌های آن را مستحکم می‌کنند. از این‌رو دیدگاه جدید در پایداری باید علاوه بر عوامل فنی، متوجه انسان باشد که خواه ناخواه وجهه‌ای فلسفی را در برمی‌گیرد (Shahvali, 1997). در کشور ما، ایران، به الهام گرفتن از آموزه‌های غنی دینی و فرهنگی برای حفاظت از محیط‌زیست تأکید زیادی شده است. با این وجود، هنوز با چالش‌های محیط‌زیستی جدی مانند آلودگی هوا در نواحی شهری، آلودگی منابع آبی، خاک، تخریب محیط طبیعی، از بین رفتن جنگل‌ها به واسطه قطع درختان و استفاده بی‌رویه از گیاهان و آلوده کردن آنها به‌طور خودآگاه یا ناآگاه حتی در زمان تفریح و متعاقباً کاهش تنوع زیستی روبرو هستیم. در هیچ‌یک از منابع اسلامی به عنوان محیط‌زیست حکمی مطرح نشده است ولی بدون تردید درباره آب، زمین، پاکی و ناپاکی، آتش‌سوزی و مسائلی از این قبیل، آیات، احادیث و احکام زیادی وجود دارد که به کمک آنها می‌توان مقررات دقیقی را برای مسائل محیط‌زیست به دست آورد (Kiadaliri, 2016). همان‌طور که اشاره شد یکی از مسائل مهم محیط‌زیست در حال حاضر، حفاظت از درختان و گیاهان است که به عنوان یکی از منابع اصلی در صنایع، پاکیزگی هوا و تفریح می‌باشند. قرآن کریم از درختان و گیاهان گاه به عنوان «متاع زندگی»، گاه «معیشت» یعنی وسیله برآوردن نیازمندی‌های بشری و گاه به عنوان «منشأ حیات» یاد کرده و تنوع و کثرت آنها را موجب نشاط و سرور آدمی و نظام هماهنگ و موزون آن را نشانه تدبیر الهی دانسته است؛ مانند «إِنَّا صَبَبْنَا الْمَاءَ صَبًّا ثُمَّ شَقَقْنَا الْأَرْضَ شَقًّا فَأَنْبَتْنَا فِيهَا حَبًّا وَعِنَبًا وَقَضْبًا وَزَيْتُونًا وَنَخْلًا وَحَدائقَ غَلْبًا وَفَاكِهَةً وَأَبًّا مَتَاعًا لَكُمْ وَلِأَنْعَامِكُمْ» (عبس، ۸۰، آیات ۲۵ تا ۳۲) «همانا ما باران را فرو ریختیم فروریختنی. پس زمین را با سر برآوردن گیاهان بشکافتیم و شکافتنی. پس در

شده است (Horrolameli, 2012). قطع کردن درختان میوه، بویژه خرما مکروه است (همان). از جمله مکروهات در جهاد، قطع کردن و سوزاندن درختان دشمن، جز هنگام ضرورت است (Najafi, 1981). از نگاه فقهی، جنگل‌ها و مراتع از «انفال» محسوب می‌شوند و قرآن کریم آشکارا انفال را از آن خداوند و رسولش دانسته است. فقیهان شیعه مانند شیخ مفید (۱۹۹۴) به‌وضوح فتوا داده اند که جنگل‌ها از انفال است و حکم انفال در باره آنها جریان دارد. به‌کارگیری بی‌رویه محیط‌زیست و اموری از قبیل قطع درختان و شکار حیوانات و هدر دادن منابع آب و گیاه از بارزترین مصادیق اسراف و تبذیر محسوب می‌شود که به گفته طباطبایی (۱۹۵۴) اسراف در مقوله انفاق و اصلاح حرام است چه رسد به اسراف و تخریب. یکی دیگر از مباحث مهم فقهی، احیای اراضی موات است که مباحث آن یکی از فصول مهم فقه را مستقلاً به خود اختصاص داده است. طبق نظر مشهور فقهی، احیا و آبادانی اراضی موات موجب پدید آمدن حق و ملک برای محیی می‌شود. مستند آن روایاتی چند است از جمله حدیث نبوی: من احیا ارضاً فهی له. به این مسئله باید به عنوان یکی از ساز و کارهای مهم تشویقی شریعت برای احیای زمین و طبیعت نگریست. به عقیده بسیاری از فقیهان، زمین احیا شده اگر دوباره بایر شود و سپس توسط دیگری احیا گردد، احیاگر دوم سبب تازه ای برای تملک محیی دوم است و از ملک محیی نخست خارج می‌شود (shahid than, 1558). همچنین قاعده لاضرر یک قاعده مهم فقهی است که در دلیل عقل و سیره عقلا ریشه دارد و مدارک کتاب و سنت به وفور بر آن دلالت می‌کند (Makarem Shirazi, 1990). این قاعده به ضررهای شخصی اختصاص ندارد و شامل اضرار عمومی هم می‌شود و ضرر به محیط‌زیست یک ضرر عمومی است و غیر مشروع و مشمول نهی تکلیفی است به‌طور مثال به‌کارگیری روش‌های علمی برای جلوگیری از فرسایش خاک، احیای مراتع و جنگل‌ها و کاشت درختان و گسترش فضای سبز، جملگی از اقدامات بایسته ای است که ترک آنها به زیانهای جبران ناپذیری می‌انجامد و قاعده لاضرر با آن مقابله می‌کند. از دیگر قواعد فقهی، قاعده اتلاف است. بر اساس این قاعده هر کس مال دیگری را تلف کند ضامن صاحب مال است: ابی‌الصلاح از امام صادق (ع) نقل می‌نمایند که: کل من اضر بشی بطریق المسلمین فهو له ضامن «هرکس به واسطه چیزی به راه مسلمانان آسیبی برساند ضامن است» (Al-Husseini al-Murraqi, 2016). بر این اساس

آن دانه‌ها رویانیدیم و انگور و سبزی و درخت زیتون و خرما و بوستانهای پردرخت و میوه و علف تا بهره‌ای باشد برای شما و چارپایان شما». از دیدگاه اسلام، درخت، درخت‌کاری، آبیاری درختان، پرورش گل‌ها و گیاهان و گسترش فضای سبز جایگاه ویژه‌ای دارد. پیامبر اکرم - صلی الله علیه و آله و سلم - و امامان معصوم - علیهم السلام - مسلمانان را بر حفظ و نگهداری و بهره‌برداری صحیح از منابع گیاهی تشویق کرده‌اند و از تخریب جنگل‌ها و قطع درختان نهی فرموده‌اند. در سخنان معصومان - علیهم السلام - نیز گیاهان، عامل حیات، آرایه زمین، عامل طراوت و نشاط روح آدمی معرفی شده‌اند. در این سخنان پاداش درخت‌کاری برابر پاداش صدقه، شغل کشاورزی حلال‌ترین و پاک‌ترین شغل‌ها و کسب‌ها و تخریب بی‌رویه درختان مایه عذاب الهی دانسته شده است. از پیامبر اکرم (ص) روایت شده است که حضرت فرمود: «از زمین حفاظت کنند به درستی که آن مادر شماس است.» و خداوند متعال می‌فرماید: «إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ» (قمر، ۴۹)، یعنی ما هر چیز را به اندازه خلق کردیم. پس هر چیز مقدار و حدودی دارد و باید به‌طور صحیح و درست بهره‌برداری شود تا نابود و منهدم نگردد. چرا که این ثروت‌های طبیعی فقط به یک نسل تعلق ندارد. بلکه این اندوخته‌ها به نسل‌های بعد از ما نیز تعلق دارند. نظر اسلام در مورد آباد کردن زمین و پایداری محیط‌زیست آمده است: «هُوَ أَنشَأَكُمْ مِّنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ» (هود، ۶۱)، یعنی خداوند شما را در زمین خلق کرد و شما را به عمارت و آباد کردن زمین گماشت. در این رابطه پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «اگر قیامت برپا شود و در دست شخصی نهالی باشد باید آن را بکارد» (Heidary, 2003). در تکمیل آموزه‌های دینی فوق، مبانی و احکام فقهی قابل توجهی در خصوص حفاظت درختان و گیاهان وجود دارد که دانستن آنها حائز اهمیت است. به‌طور نمونه، گروهی از فقهای بزرگ، آبیاری درختان و حفاظت از باغ‌ها و مزرعه‌ها را از خشکیدن، الزامی دانسته‌اند. مثلاً فاضل هندی از فقیهان برجسته شیعه آن را واجب دانسته است (Najafi, 1981). روایات متعددی درباره احکام مالکانی که آبیاری مزرعه‌ها و باغ‌های خود را به دیگران وا می‌گذارند وارد شده و ابعاد مختلف حقوقی آن در بابتی با عنوان «مسافات» بررسی شده و فقهای اسلام این احکام را به‌طور مشروح بحث کرده‌اند؛ مثلاً عقد مسافات بر درختان میوه ای که ریشه ماندگار دارند مانند درخت خرما و انگور صحیح است (Najafi, 1981). همچنین کاشتن درخت، به ویژه درخت میوه و بخصوص درخت خرما مستحب و در روایات نیز بر آن تأکید

روایت مشهور رسول خدا (ص) است که فرمودند: ناسزاگویی به مومن، گناه و کشتن وی کفر و همچنین غیبت او از معاصی و احترام مال او چون احترام خون اوست (Mashayekhi, 1999). در این قاعده، محیط‌زیست و تمامی اجزای آن جز دسته اموال قرار گرفته و تابع احکام فقهی و حقوقی حمایت از اموال هستند. لازمه احترام اموال این است که اولاً خسارتی وارد نشود و ثانیاً نباید این اموال به هدر رود در غیر این صورت نتیجه آن، ضمان است؛ مانند احترام و حراست از گیاهان و درختان و جلوگیری از ورود هر گونه آسیب و خسارت بر آنها. در حال حاضر به دلیل تداوم بحران‌های محیط‌زیستی، دیدگاه جهانی نسبت به مذهب تغییر یافته و به عنوان یکی از عوامل مؤثر در کاهش معضلات محیط‌زیستی مورد توجه قرار گرفته است اکنون بسیاری از طرفداران محیط‌زیست بر این اعتقادند که «سیاست محیط‌زیستی» کارآمد، نیازمند جامعیت و حمایت‌های دینی و اخلاقی است. چرا که در تعالیم ادیان اسلام، یهود، مسیح، هندو، زرتشت و... احترام به طبیعت و همه عالم وجود، به عنوان یک اصل اخلاقی مورد توجه و عنایت است. از آنجا که اسلام اصول و مبانی فراگیر و جامعی از جمله این اصل که «خداوند در کره زمین عقل و خرد را به عنوان یک لزوم ذاتی به بشر عطا کرد، از این رو بشر اداره کننده در کره زمین است که باید از روی صداقت از آن نگهداری و حفاظت کند» دارد، توجه به این نکته نیز لازم است که موازین اسلامی جزئی از فرهنگ و زیربنای حقوق کشور ایران است؛ از این رو توجه به نگرش اسلام در خصوص مسائل زیست محیطی از بعد نظری و علمی حائز اهمیت است (Kaise, 2000). در این راستا آموزش آموزه‌های دینی و در تکمیل آن، باید و نیایدهای مباحث فقهی می‌تواند تأثیر قابل توجهی در ارتقا آگاهی، نگرش و رفتار محیط‌زیستی افراد داشته باشد؛ زیرا الگوهای رفتاری افراد ناشی از نوع نگرش آنها به قضایا می‌باشد و این امر خود نیز منوط بر میزان آگاهی آنها نسبت به مسائل است. بر همین اساس آشنایی جوانان با علوم پایه محیط‌زیستی در مقاطع مختلف تحصیلی می‌تواند روحیه سازگاری و حس مسئولیت‌پذیری در حفاظت از منابع طبیعی را در آنها تقویت کند. بخصوص اینکه این آموزشها از طریق آموزه‌های دینی باشد ولی هنوز دروس قابل توجهی با عنوان محیط‌زیست، در متون درسی مدارس کشور گنجانده نشده و فقط به بخش‌های محدودی از کتاب‌های علوم اکتفا شده است. در دانشگاه‌ها نیز

هرکس محیط‌زیست را تخریب نماید در برابر آن ضامن است. از جمله در مواردی که محیط‌زیست، متعلق به مردم باشد، با توجه به این که در اتلاف، قصد، شرط نیست بر این اساس می‌توان به مبنای مطلوب و ساده‌تری برای عاملان خسارت به محیط‌زیست دست یافت. لهذا بر اساس همین قاعده می‌توان اصل مشهور «آلوده کننده باید بپردازد» را توجیه نمود (Jordan, 2001). به طور مثال اگر کسی درختی را ببرد یا کشتزاری را خراب کند باید غرامت پرداخت نماید. در قاعده دیگری به نام تسبیب، ایراد خسارت به طور غیر مستقیم و از طریق ایجاد سبب، صورت می‌گیرد (Taghizadeh & Hashemi, 2012). برای نمونه اگر شخصی به‌طور غیر مستقیم باعث خسارت به درختان و گیاهان گردد و فقط اسباب آنرا فراهم کرده باشد، ضامن است. یکی از قواعد مشهور فقهی، قاعده «ضمان ید» است. به عقیده فقها، مقتضای اولیه تصرف یا استیلا بر مال دیگری این است که متصرف در مقابل مالک، ضامن است، یعنی افزون بر آن که مکلف به بازگرداندن عین مال در زمان بقای آن است، اگر آن مال تلف شود یا خسارت به آن وارد آید، باید از عهده خسارت وارده نیز برآید. مدرک و مستند روایی قاعده، حدیث مشهوری از رسول اکرم (ص) است که می‌فرماید: «بر دست است آنچه را که گرفته تا وقتی که آن را ادا کند» (Mohaghegh damad, 2004)؛ مانند ضمان ناشی از نگهداری باغ مالک توسط باغبان. تعمیم این قاعده در حوزه محیط‌زیست، اهمیت و ضرورت حفاظت از میراث طبیعی و ضمان آن در هنگام استیلا می‌تواند را می‌رساند. قاعده فقهی دیگر، قاعده مصلحت است. مصلحت در اصطلاح عبارت است از جلب منفعت و دفع مضرات. هر حکم شرعی متضمن رسیدن به مصلحتی یا فرار از مفسده‌ای است. مصالح پنج‌گانه‌ای که فقها مقصود شرع را نیل به آنها دانسته‌اند، عبارت‌اند از: حفظ دین، حفظ نفوس، حفظ عقول، حفظ نسل و حفظ اموال (Fahimi & Arab Zadeh, 2012). از آنجایی که اهداف محیط‌زیستی به عنوان نوعی از مصالح ضروری، حاجیه و تحسینه شناخته می‌شوند، ضرورت حداکثر حراست از آنها طبق قاعده مصلحت قابل توجه است. از همین رو آنچه مصلحت مردم و محیط‌زیست را تهدید کند مانند قطع کردن درختان و آلودگی آب باید ممنوع شود. یکی دیگر از قواعدی که فقها درباره آن بحث کرده‌اند، قاعده احترام مال مسلمان است. این قاعده که ریشه در آموزه‌های فقهی دارد، برآمده از

محیط‌زیستی درباره مردم سوئد انجام گرفت و نتیجه آن نشان داد که ارزش‌های مذهبی بر نگرش و قضاوت‌های محیط‌زیستی تأثیر می‌گذارند. در تحقیقی تحت عنوان «ساختار بندی ارتباط بین محیط‌زیست- مذهب و تشخیص اثرات مذهب بر نگرانی‌های محیط‌زیستی و عملگرایی» مدلی به دست آمد که نتایج آن اثرات مستقیم و غیرمستقیم وابستگی‌های مذهبی، مشارکت و اعتقادات و وابستگی‌های محیط‌زیستی را نشان داد (Darren & Christopher, 2007). تحقیقی در بررسی عوامل فرهنگی مرتبط یعنی سرمایه فرهنگی، دینداری، سبک زندگی و بهره‌مندی از وسایل ارتباط جمعی با رفتارهای محیط‌زیستی شهروندان شهر یزد نشان داد که بین این متغیرها رابطه معنادار وجود دارد (Hajizadeh et al., 2014). در بررسی رابطه میان ارزش‌های محیط‌زیستی افراد و رفتار محیط‌زیستی در ۳۸۳ نفر از ساکنان مناطق شهر ارومیه، نتایج تحقیق هم سو با برخی تحقیقات خارجی و مبین وجود رابطه مثبت و معنی دار بین ارزش محیط‌زیستی و رفتار محیط‌زیستی بود. علاوه بر آن، دو عامل موقعیت جغرافیایی و فعالیت‌های اقتصادی و آموزه‌های دینی در بالابودن ارزش محیط‌زیستی در منطقه تحت مطالعه تحلیل شد (Karimzadeh & Salehi, 2014). در پژوهش دین، اخلاق و محیط‌زیست با حجم نمونه ۴۰۰ نفر از شهروندان شهر اهواز نتایج حاصله نشان داد که رابطه مستقیم و معناداری بین متغیرهای احساس مسئولیت، اخلاق محیط‌زیستی و احیای ارزش‌های دینی و متغیر حفظ محیط‌زیست وجود داشت (Nabavi & Shahryari, 2014). نتایج تحقیق دیگری از داده‌های منابع کتابخانه‌ای و الکترونیکی نشان داد که دانش و اطلاعات محیط‌زیستی نقش تعیین‌کننده‌ای در ایجاد نگرش و بروز رفتارهای مناسب محیط‌زیستی دارند و تولید این دانش‌ها در قالب هدف تربیتی از وظایف نظام آموزشی است. حفاظت از محیط‌زیست به عنوان یک هدف تربیتی باید مبتنی بر مبانی دینی باشد؛ زیرا طبیعت از منظر قرآن، مخلوق مستمر خداوند، نظام‌مند، هدفمند، آیت و تجلی صفات و اسماء الهی است که بر اساس تدبیر حکیمانه الهی اداره می‌شود و از سوی دیگر، از دیدگاه قرآن، طبیعت مسخر و در اختیار انسان است (Mardani, et al., 2016).

روش‌شناسی پژوهش

این تحقیق از نوع هدف، کاربردی و از لحاظ روش اجراء

به جز رشته‌های تخصصی محیط‌زیست و منابع طبیعی و تا حدودی کشاورزی در دیگر رشته‌ها، دروس محیط‌زیست ارائه نشده است. از میان گروه‌های اولویت دار جهت ارتقا آگاهی‌های محیط‌زیستی و تغییر نگرش و رفتار آنها نسبت به محیط‌زیست، دانشجویان رشته علوم تربیتی به خصوص گرایش برنامه‌ریزی آموزشی هستند که آموزش آنان به دلیل ماهیت شغلی آینده و ارتقا حس مسئولیت‌پذیری‌شان در گنجاندن برنامه‌های آموزش محیط‌زیست برای دانش‌آموزان و دانشجویان مورد توجه محقق قرار گرفتند؛ زیرا ابتدا باید نوع نگرش و رفتار محیط‌زیستی این گروه تغییر یابد تا بعد، برنامه‌ریزی‌های لازم برای دانش‌آموزان و دانشجویان توسط این گروه انجام پذیرد؛ بنابراین محقق تصمیم به آموزش این گروه از دانشجویان در خصوص یکی از مسائل و معضلات به روز محیط‌زیست چون حفاظت از گیاهان و درختان گرفت و هدف این تحقیق را «تعیین تأثیر مباحث فقه شیعی در ارتباط با گیاهان و درختان بر میزان آگاهی، نگرش و رفتار محیط‌زیستی دانشجویان علوم تربیتی» تنظیم نمود. چون این آموزش به صورت تلفیقی از آموزه‌های دینی و قواعد و احکام فقهی است، یک حرکتی نو و تازه می‌باشد زیرا آموزش‌های سایر محققان فقط رویکردهای دینی را شامل می‌شدند در حالی که قواعد و احکام فقهی، مکمل آن است و باید و نبایدهای الگوهای رفتاری را مشخص می‌نماید و این قواعد و احکام نیز از کتاب قرآن کریم، سنت، اجماع و عقل مستخرج گردیدند. پس فراگیران قبل از یادگیری احکام فقهی، بهتر بود ابتدا ریشه‌ها و منابع آنها یعنی آموزه‌های دینی را در این زمینه از آیات قرآن مجید، احادیث و روایات، سنت و فعل معصومین می‌آموختند تا آموزش از قوت بیشتری برخوردار می‌شد. با توجه به هدف تحقیق حاضر، سوالات تحقیق تنظیم شدند که عبارت بودند از: ۱- آیا آموزش مباحث فقه شیعی در ارتباط با گیاهان و درختان بر میزان آگاهی محیط‌زیستی دانشجویان علوم تربیتی تأثیر دارد؟ ۲- آیا آموزش مباحث فقه شیعی در ارتباط با گیاهان و درختان بر میزان نگرش محیط‌زیستی دانشجویان علوم تربیتی تأثیر دارد؟ ۳- آیا آموزش مباحث فقه شیعی در ارتباط با گیاهان و درختان بر تغییر رفتار محیط‌زیستی دانشجویان علوم تربیتی تأثیر دارد؟ در ادامه به ذکر پیشینه‌هایی در زمینه تحقیق حاضر پرداخته می‌شود.

در سال ۲۰۰۵ مطالعه‌ای توسط (Anders & Anders) تحت عنوان تأثیر ارزش‌های مذهبی بر نگرانی‌های

آزمایشی بر روی یک گروه ۲۰ نفری و استفاده از آلفای کرونباخ که معادل ۰/۷۸ (برای آگاهی)، برای نگرش ۰/۷۴ و ۰/۸۲ برای رفتار به دست آمد و بر این اساس مناسب بودن ابزار تحقیق تأیید شد.

یافته‌های پژوهش

آمار توصیفی: میزان تحصیلات هر دو گروه یکسان بود. ۲۸ نفر دانشجویان در محدوده سنی ۲۲-۲۷ سال و ۱۲ نفر بالاتر از ۲۷ سال و حدود ۱۱ نفر مرد و ۲۹ نفر زن بودند.

آمار استنباطی: هم‌تاسازی دو گروه پیش‌آزمون برای بررسی هم‌تاس بودن دو گروه، از آزمون های t مستقل بر روی نمرات پیش‌آزمون گروه‌های مداخله و شاهد استفاده استفاده شد.

بنابر داده‌های جدول شماره ۱ با توجه به این که مقدار سطح معنی‌داری برای هر سه متغیر از سطح معنی‌داری ۰/۰۵ بیشتر می‌باشد، بنابراین تفاوت معنی‌داری بین میانگین نمرات پیش‌آزمون گروه‌های مداخله و شاهد متغیرها وجود ندارد؛ بنابراین دو گروه هم‌تاس بودند.

در این قسمت به آزمون سوالات تحقیق، پرداخته گردید.

- آیا آموزش مباحث فقه شیعی در ارتباط با گیاهان و درختان بر میزان آگاهی محیط‌زیستی دانشجویان علوم تربیتی تأثیر دارد؟

همان‌طور که در جدول شماره ۲ مشاهده می‌شود سطح معنی‌داری آزمون تی جهت مقایسه پیش‌آزمون و پس‌آزمون گروه مداخله برابر ۰/۰۰۰ و از مقدار ۰/۰۵ کمتر شده است بنابراین آزمون معنی‌دار است و آموزش بر آگاهی دانشجویان تأثیر گذاشته است. همچنین سطح معنی‌داری آزمون تی جهت مقایسه پیش‌آزمون و پس‌آزمون گروه شاهد برابر ۰/۱۲۲ و از مقدار ۰/۰۵ بیشتر شده است بنابراین آزمون معنی‌دار نیست.

همان‌طور که در جدول شماره ۳ مشاهده می‌گردد، در مقایسه پس‌آزمون های آگاهی گروه مداخله و گروه شاهد، مقدار سطح معنی‌داری ۰/۰۰۰ و از مقدار ۰/۰۵ کمتر شده است و آزمون معنی‌دار است و میزان میانگین نمرات آگاهی گروه مداخله آموزشی بیشتر از گروه شاهد در پس‌آزمون می‌باشد.

- آیا آموزش مباحث فقه شیعی در ارتباط با گیاهان و درختان بر میزان نگرش محیط‌زیستی دانشجویان علوم تربیتی تأثیر دارد؟

نیمه‌آزمایشی در قالب طرح تحقیق پیش‌آزمون و پس‌آزمون با دو گروه مداخله و شاهد می‌باشد. نمونه آماری شامل دانشجویان مقطع کارشناسی گرایش برنامه‌ریزی آموزشی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران جنوب در ترم ۷ سال ۱۳۹۵ به تعداد ۴۰ نفر در دسترس بودند که به طریق تصادفی ساده در دو گروه ۲۰ نفره مداخله و شاهد انتخاب شدند. ابتدا پرسشنامه‌های آزمون آگاهی، نگرش و رفتار در زمینه مباحث فقهی درختان و گیاهان در میان گروه‌های نمونه توزیع گردید و بعد اطلاعات آنها استخراج شد. سپس جلسات آموزشی به مدت ۸ ساعت در طی سه ماه به‌شکل سخنرانی و بحث و تحلیل برگزار گردید. مدتی بعد از اتمام جلسات، پس‌آزمون‌ها مجدداً برای آنها برگزار شد و بدنبال آن داده‌های آزمون استخراج گردید و سپس با استفاده از نرم افزار SPSS مورد تجزیه و تحلیل از طریق اجرای آزمون‌های آماری «تی» وابسته» و «تی مستقل» به منظور مقایسه بین میانگین نمره های آگاهی، نگرش و رفتار دانشجویان در قبل و بعد از آزمون قرار گرفت. یادآور می‌شود محتوای آموزشی توسط پژوهشگر از منابع قرآن کریم، روایات و احادیث و منابع فقهی در زمینه فوائد و اهمیت حفاظت گیاهان و درختان و مسئولیتهای انسان در این زمینه تهیه گردید. ابزار تحقیق، پرسشنامه‌های محقق ساخته شامل: اندازه‌گیری میزان آگاهی در زمینه آموزه‌های دینی چون آیات قرآن کریم، روایات و احادیث مربوط به اهمیت و حفاظت درختان و گیاهان به علاوه مباحث فقهی آنها با ۲۴ سوال بصورت ۴ گزینه ای با حداقل نمره از یک گزینه، صفر و حداکثر نمره یک می‌باشد و پرسشنامه سنجش نگرش محیط‌زیست در زمینه اعتقاد به حفاظت گیاهان و درختان دارای ۲۰ سوال به شکل طیف لیکرت شامل طیف های خیلی مخالفم با نمره (۱)، مخالفم (۲)، نظری ندارم (۳)، موافقم (۴) و خیلی موافقم (۵) و نیز پرسشنامه اندازه‌گیری رفتار محیط‌زیستی در زمینه حفاظت از گیاهان و درختان دارای ۲۲ سوال در قالب طیف لیکرت با گزینه های «همیشه، معمولاً، بعضی وقتها، به ندرت و اصلاً» که به ترتیب از ۵ تا ۱ نمره گذاری شدند، می‌باشد. حداقل ارزش هر پرسشنامه در این بخش حداقل ۲۲ و حداکثر ۱۱۰ می‌باشد. روایی صوری و محتوایی این پرسشنامه‌ها از طریق افراد متخصص محیط‌زیست و استادان علوم قرآن و حدیث، فقه و حقوق اسلامی و الهیات به دست آمد. پایایی پرسشنامه‌ها نیز با اجرای

– آیا آموزش مباحث فقه شیعی در ارتباط با گیاهان و درختان بر تغییر رفتار محیط‌زیستی دانشجویان علوم تربیتی تأثیر دارد؟ همان‌طور که در جدول شماره ۶ مشاهده می‌شود سطح معنی‌داری آزمون تی جهت مقایسه پیش‌آزمون و پس‌آزمون گروه مداخله برابر $0/000$ و از مقدار $0/05$ کمتر شده است؛ بنابراین آزمون معنی‌دار است و آموزش بر طرز رفتار دانشجویان تأثیر گذاشته است. همچنین سطح معنی‌داری آزمون تی جهت مقایسه پیش‌آزمون و پس‌آزمون گروه شاهد برابر $0/242$ و از مقدار $0/05$ بیشتر شده است بنابراین آزمون معنی‌دار نیست.

همان‌طور که در جدول شماره ۷ مشاهده می‌گردد، در مقایسه پس‌آزمون‌های رفتار گروه مداخله و گروه شاهد، مقدار سطح معنی‌داری $0/000$ و از مقدار $0/05$ کمتر شده است و آزمون معنی‌دار است و میزان میانگین نمرات گروه مداخله آموزشی بیشتر از گروه شاهد در پس‌آزمون می‌باشد.

همان‌طور که در جدول شماره ۴ مشاهده می‌شود سطح معنی‌داری آزمون تی جهت مقایسه پیش‌آزمون و پس‌آزمون گروه مداخله برابر $0/000$ و از مقدار $0/05$ کمتر شده است بنابراین آزمون معنی‌دار است و آموزش بر نگرش دانشجویان تأثیر گذاشته است. همچنین سطح معنی‌داری آزمون تی جهت مقایسه پیش‌آزمون و پس‌آزمون گروه شاهد برابر $0/17$ و از مقدار $0/05$ بیشتر شده است بنابراین آزمون معنی‌دار نیست.

همان‌طور که در جدول شماره ۴ مشاهده می‌شود سطح معنی‌داری آزمون تی جهت مقایسه پیش‌آزمون و پس‌آزمون گروه مداخله برابر $0/000$ و از مقدار $0/05$ کمتر شده است بنابراین آزمون معنی‌دار است و آموزش بر نگرش دانشجویان تأثیر گذاشته است. همچنین سطح معنی‌داری آزمون تی جهت مقایسه پیش‌آزمون و پس‌آزمون گروه شاهد برابر $0/17$ و از مقدار $0/05$ بیشتر شده است بنابراین آزمون معنی‌دار نیست.

همان‌طور که در جدول شماره ۵ مشاهده می‌گردد، در مقایسه پس‌آزمون‌های نگرش گروه مداخله و گروه شاهد، مقدار سطح معنی‌داری $0/000$ و از مقدار $0/05$ کمتر شده است و آزمون معنی‌دار است و میزان میانگین نمرات گروه مداخله آموزشی بیشتر از گروه شاهد در پس‌آزمون می‌باشد.

جدول ۱. آماره‌های آزمون t مستقل برای مقایسه نمرات پیش‌آزمون متغیرهای دو گروه

گروه	میانگین	انحراف معیار	تعداد	آماره آزمون	درجه آزادی	سطح معنی‌داری
آگاهی	۵/۹	۰/۸۷۷	۲۰	۱/۰۹۴	۳۸	۰/۲۹۱
	۵۵/۵	۱/۰۵۵	۲۰			
نگرش	۳۱/۵۷	۱/۸۹۲	۲۰	۰/۹۰۸	۳۸	۰/۲۸۰
	۳۰/۳۵	۱/۴۳۱	۲۰			
رفتار	۲۶/۸۶	۱/۴۸۶	۲۰	۱/۴۸۸	۳۸	۰/۱۵۵
	۲۵/۸۵	۱/۴۲۴	۲۰			

جدول ۲. آماره‌های آزمون t وابسته برای مقایسه نمرات پیش‌آزمون و پس‌آزمون گروه‌های مداخله و شاهد متغیر آگاهی گیاهان و درختان

گروه	میانگین	انحراف معیار	تعداد	آماره آزمون	درجه آزادی	سطح معنی‌داری
مداخله	۵/۹	۰/۸۷۷	۲۰	-۴۲/۴۶۰	۱۹	۰/۰۰۰
	۱۸/۸	۰/۵۸۸	۲۰			
شاهد	۵/۵۵	۱/۰۵۵	۲۰	-۱/۶۸۲	۱۹	۰/۱۲۲
	۶/۲۰	۰/۸۶۷	۲۰			

جدول ۳. آماره‌های آزمون t مستقل برای مقایسه نمرات پس‌آزمون گروه‌های مداخله و شاهد متغیر آگاهی گیاهان و درختان

گروه	میانگین	انحراف معیار	تعداد	آماره آزمون	درجه آزادی	سطح معنی‌داری
مداخله	۱۸/۸	۰/۵۸۸	۲۰	۴۳/۶۰۳	۳۸	۰/۰۰۰
	۶/۲۰	۰/۸۶۷	۲۰			

جدول ۴. آماره‌های آزمون t وابسته برای مقایسه نمرات پیش آزمون و پس آزمون گروه‌های مداخله و شاهد متغیر نگرش مباحث گیاهان و

درختان

نگرش	میانگین	انحراف معیار	تعداد	آماره آزمون	درجه آزادی	سطح معنی داری
مداخله	پیش آزمون	۳۱/۵۷	۱/۸۹۲	۲۰	۱۹	۰/۰۰۰
	پس آزمون	۸۱/۸۴	۱/۱۳۲	۲۰		
شاهد	پیش آزمون	۳۰/۳۵	۱/۴۳۱	۲۰	۱۹	۰/۱۷
	پس آزمون	۳۲/۲۶	۱/۴۱۱	۲۰		

جدول ۵. آماره‌های آزمون t مستقل برای مقایسه نمرات پس آزمون گروه‌های مداخله و آزمایش متغیر نگرش مباحث درختان و گیاهان

گروه	میانگین	انحراف معیار	تعداد	آماره آزمون	درجه آزادی	سطح معنی داری
مداخله	۸۱/۸۴	۱/۱۳۲	۲۰	۹۸۰	۳۸	۰/۰۰۰
	۳۲/۲۶	۱/۴۱۱	۲۰	۱۳۹		

جدول ۶. آماره‌های آزمون t وابسته برای مقایسه نمرات پیش آزمون و پس آزمون گروه‌های مداخله و شاهد متغیر رفتار

رفتار	میانگین	انحراف معیار	تعداد	آماره آزمون	درجه آزادی	سطح معنی داری
مداخله	پیش آزمون	۲۶/۸۶	۱/۴۸۶	۲۰	۱۹	۰/۰۰۰
	پس آزمون	۹۱/۷	۰/۷۷۱	۲۰		
شاهد	پیش آزمون	۲۵/۸۵	۱/۴۲۴	۲۰	۱۹	۰/۲۴۲
	پس آزمون	۲۶/۳۰	۱/۴۲۸	۲۰		

جدول ۷. آماره‌های آزمون t مستقل برای مقایسه نمرات پس آزمون گروه‌های مداخله و شاهد متغیر رفتار

گروه	میانگین	انحراف معیار	تعداد	آماره آزمون	درجه آزادی	سطح معنی داری
مداخله	۹۱/۷	۰/۷۷۱	۲۰	۱۶۷/۶۶۴	۳۸	۰/۰۰۰
	۲۶/۳۰	۱/۴۲۸	۲۰			

بحث و نتیجه‌گیری

مهم‌ترین مسئله‌ای که درباره ارتباط بین انسان و محیط‌زیست وجود دارد این است که چگونه می‌توان ضمن بهره‌برداری از محیط، در عین حال از محیط‌زیست محافظت کرد. برای حل این مسئله، انسان‌ها راه‌ها و روش‌های مختلفی در پیش گرفته‌اند؛ اما آنچه می‌تواند به ایجاد یک جریان مستمر، فراگیر و دائمی برای حفظ محیط‌زیست تبدیل شود، خلق فرهنگ هم‌زیستی با محیط‌زیست است. در فقه اسلامی، مرتع‌ها، جنگل‌ها و... از انفال و جزء اموال عمومی دانسته شده است؛ که دولت اسلامی بر پایه سه اصل مصلحت، عدالت و اجرای احکام شرعی تصمیم می‌گیرد. در خصوص مراقبت و حفاظت از منابع طبیعی مخصوصاً درختان و جنگل‌ها باید افراد مستعد در این زمینه، شامل مادران، زنان روستائی، مدیران و مربیان

تربیتی و معلمان، آموزش دیده و از آموزه‌های دینی و مباحث فقهی مرتبط با موضوع نیز جهت پیشبرد اهداف آموزشی به عنوان تسهیل‌گر و کمک‌کننده بهره‌گیرند؛ زیرا باورهای دینی افراد، نیت و نحوه عملکرد مسائل جاری زندگی آنها را تحت الشعاع قرار می‌دهد. نتایج این پژوهش تحت عنوان «تأثیر آموزش مباحث فقه شیعی در ارتباط با گیاهان و درختان بر میزان آگاهی، نگرش و رفتار محیط‌زیستی دانشجویان علوم تربیتی» نشان داد که آموزش بر هر سه حوزه فوق موثر بود زیرا مقدار سطح معنی‌داری در آزمون تی وابسته برای هر سه متغیر آگاهی، نگرش و رفتار گروه مداخله آموزشی برابر ۰/۰۰۰ از سطح معنی‌داری ۰/۰۵ کمتر بود. به عبارتی دیگر نمرات میانگین آگاهی گروه مداخله در قبل از آموزش در زمینه‌های آموزه‌های آیات قرآن کریم، احادیث، قواعد و احکام فقهی

پژوهش حاضر با نتایج حاصل از پژوهش‌های اندریس و اندریس (Andreas & Andreas, 2005)، دارن و کریستوفر (Darren & Christopher, 2007)، حاجی زاده و همکاران (Hajizadeh et al., 2014)، کریم زاده و صالحی (Karimzadeh & Salehi, 2014)، نبوی و شهریار (Nabavi & Shahryari, 2014) و مردانی و همکاران (Mardani et al., 2016) همخوانی دارد. در پایان پیشنهاد می‌گردد مدیران و برنامه‌ریزان آموزشی در فرایند مسئولیت و کاری خود، برنامه‌های آموزش مسائل محیط‌زیستی را با تلفیقی از آموزه‌های دینی و مباحث فقهی برای تمامی کسانی که به نوعی نقشی در تعلیم و تربیت سایر افراد جامعه دارند، مورد توجه قرار داده و بستر آنرا فراهم نمایند و در این راستا از ترکیب همکاری‌های متخصصان محیط‌زیست، علوم قرآن و حدیث، فقه، الهیات و معارف اسلامی بهره‌جویند تا از این طریق برنامه‌ریزان و مربیان آموزشی ابتدا خود به درجه مناسبی از آگاهی، نگرش و باوری عمیق و رفتارهای محیط‌زیستی صحیح و مسئولانه نائل گردند و در ادامه تلاشی را سخ در انتقال آنها به سایر افراد جامعه بخصوص کودکان و جوانان داشته باشند.

چون جنبه‌های حلال و حرام، واجبات و مستحبات، انفال، مساقات، اسراف و تبذیر، احیای اراضی موات، قاعده‌های لاضرر، اتلاف، تسبیب، ضمان ید، مصلحت و احترام از ۵/۹ به ۱۸/۸ از نمره کل (۲۴) ارتقا یافت. در متغیر نگرش نیز افزایش نمرات میانگین این گروه از ۳۱/۵۷ در پیش‌آزمون به ۸۱/۸۴ در پس‌آزمون از نمره کل (۱۰۰) در زمینه اعتقاد به حفاظت و پرورش گیاهان و درختان و نگرش مثبت به اجرای احکام فقهی و روایات و احادیث مشاهده گردید. همچنین نمرات میانگین متغیر رفتار آنها از ۲۶/۸۶ به ۹۱/۷ از نمره کل (۱۱۰) در زمینه‌های حفاظت از گیاهان و درختان به‌طور نمونه عدم ایجاد آلودگی مانند نریختن زباله در کنار آنها، روشن نکردن آتش در کنار آنها، مشارکت در کاشت و آبیاری آنها، استفاده از کودهای آلی به خصوص در پرورش گیاهان آپارتمانی، استفاده صحیح و صرفه‌جویی در محصولات مشتق از درختان مانند کاغذ و وسایل چوبی، افزایش نشان داد. به علاوه، نتایج آزمون‌های تی مستقل چنین نشان دادند که در مقایسه پس‌آزمون‌های رفتار گروه مداخله و گروه شاهد، مقدار سطح معنی‌داری برابر با ۰/۰۰۰ (در هر سه متغیر) و از مقدار ۰/۰۵ کمتر شد و آزمون‌ها معنی‌دار بودند و میزان میانگین نمرات گروه مداخله آموزشی بیشتر از گروه شاهد در پس‌آزمون‌ها شد. نتایج

References

- Al-Husseini Al-Murraqi, S.M.A. (2016). "Al-Wana al-Fiqahi". Qom: Al-Nasr al-Islami institute.
- Anders, B. & Andreas, N. (2005). "Religious Values and Environmental Concern: Harmony and Detachment". *Social Science Quarterly*, 86(1), 178-191.
- Darren, E. & Christopher G. (2007). "Structuring the Religion-Environment Connection: Identifying Religious Influences on Environmental Concern and Activism". *Journal for the Scientific Study of Religion*, 46(1), 71-85.
- Fahimi, AS. Arab Zadeh, AS. (2012). "Legal jurisprudential principles of the environment". *Islamic Law Research Journal*, 13 (1), P. 193 [In Persian].
- Golshiri Esfahani, Z. & Sarabi, M.H. (2010). "Strategic Planning of the Village's Environmental System by Analysis of SWOT (Case Study: Gondman Section, Borujen County)". *Rural Studies*. 1(4), 73-98 [In Persian].
- Hajizadeh, M., Khalaj, H. & Shokoohifar, K. (2014). "Study of Cultural Factors Related to Environmental Behavior in Yazd". *Journal of Economic and Developmental Sociology*, 3(Spring & Summer), 83-107 [In Persian].
- Heydari, I. (2003). "Methods to Achieve Environmental Ethics". *Hamshahry*. 7(1864), p.7 [In Persian].
- Horrolameli, Sh. (2012). "Devices of Al-Shi'a". Beirut. Dar Al-Ahya, Al-Atr al-Arabi. Fourth edition. Volume: 17, P. 41.
- Jordan, P. (2001). "Principles of civil responsibility, translation of Majid Adib". Tehran: Publishing Mizan.
- Kaise, A. (2000). "Environmental Law". Habibi, M.H. Tehran: University of Tehran. P. 708.
- Karimzadeh, S & Salehi, S. (2014). "Investigating the Impact of

- Environmental Values on Environmental Behavior (Study of Urmia Urban Areas)". *Social Issues of Iran*, 5(2), 61-76[In Persian].
- Kiadaliri, M. (2016). "The Role of Religion in the Rescue of the Environment. The First International Conference on Natural Hazards and Environmental Crisis in Iran. Solutions and Challenges". *Ardabil. Kian Scientific Company*. Shahrekord University Water Resources Research Center. www.civilica.com/Paper-ICINH01_217.html [In Persian].
- Makarem Shirazi, N. (1990). "Al-Gawalfahih. Isfahan". Imam Amir Al-Moumenin School. 3rd Ed[In Persian].
- Mardani, A., Marashi, S.M., Safaei Moghadam, M. & Hashemi, S.J. (2016). "The Analysis of Religious Principles for Environmental Protection as an Educational Purpose". *Journal of Environmental Education and Sustainable Development*, 4 (3), 56-67[In Persian].
- Mashayekhi, Q (1999). "Jurisprudential rules". 3rd edition. Tehran: Publication Samt[In Persian].
- Mohaghegh damad, S.M. (2004). "Islamic jurisprudential rules". 18th edition, Tehran: Islamic Sciences Publication [In Persian].
- Mohammadi Ashnani, M.H., Mohammadi Ashanani, A. & Hasani, E. (2008). "Integration of Environmental Ethics with the Strategic Environmental Assessment Approach to Achieve Sustainable Development". *Ethics in Science and Technology*.3 (3&4),1-9[In Persian].
- Nabavi, S.A. & Shahryari, M. (2014). "Religion, Ethics and Environment". *Journal of Human and Environment*, 12(2), 69-83[In Persian].
- Najafi, Sh.M.H. (1981). "Jawaher Al-Kalam". Beirut. Arab Heritage Revival House. Leather: 27. pp: 41, 61 & 279[In Persian].
- Shahid thani, Z. A. (1558). "Al-Rawdah al-Bahih in Sharh al-Damah al-Damascusi". Qom. Information Office Islami[In Persian].
- Shahvali, M. (1997). "The Development of Soil Conservation Theories and Their Approach to the 21st Century". *Proceedings of the First Scientific-Applied and Promoting Fishing Seminar*. Deputy Chief of Fisheries and Industries of the Ministry of Jihad-e-Building. pp: 3-50[In Persian].
- Sheikh Mufid, M. (1994). "Al-Anfal: A series of doctrines". Beirut.volume 5, P.54.
- Tabataba'i, MH. (1954). "Al-Mizan Fi Tafsir Al-Quran.Musavi Hamadani". M.B. Qom: Islamic Publishing Institute.
- Taghizadeh, A., Hashemi, S.AE. (2012). "Civil liability". 1st edition, Tehran: Payame Noor University Press[In Persian].